

WIESŁAW KOZUB-CIEMBRONIEWICZ

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Problematyka faszyzmu w międzywojennej *Encyklopedii nauk politycznych*

Międzywojenna *Encyklopedia nauk politycznych* jest niewątpliwie wybitnym dziełem polskiej myśli politologicznej, dla jej rozwoju istotnym tak merytorycznie, jak i metodologicznie¹. Korzystały z niej całe pokolenia. Także obecnie ma ona nie tylko historyczne znaczenie.

W studiach nad faszyzmem *Encyklopedia* odegrała inspirującą rolę. Z jednej bowiem strony syntetyzowała dorobek naukowy Polski międzywojennej, z drugiej zaś tworzyła solidne podstawy dla kontynuacji badań nad faszyzmem po 1945 r.²

Autorzy haseł w przedmiotowej *Encyklopedii* nie posługiwali się, w zasadzie, pojęciem faszyzmu w znaczeniu zbiorczym, obejmującym faszyzm zarówno włoski, jak i niemiecki narodowy socjalizm (hitleryzm). Problematyka faszyzmu została przedstawiona w niej w kilku hasłach przez grono wysoce kompetentnych autorów.

Hasło *Faszyzm* zostało zaprezentowane przez Stanisława Wętkiewicza w *Politycznej doktrynie faszyzmu*³ oraz przez Witolda Krzyżanowskiego w *Gospodarczych obliczach faszyzmu*⁴ i obejmowało tylko faszyzm włoski. *Ustrój politycz-*

---

¹ *Encyklopedia nauk politycznych (Zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze)* była wydawana w Warszawie przez Wydawnictwo Instytutu Społecznego i Instytutu Wydawniczego „Biblioteka Polska”. Funkcję jej redaktora naczelnego pełnił dr Edmund Jan Reyman, dyrektor Instytutu Społecznego i Szkoły Nauk Politycznych. Tom pierwszy A-D ukazał się w 1936 r.

² K. Grzybowski, także po 1945, prowadził badania nad faszyzmem, głównie zaś nad narodowym socjalizmem. W. Kozub-Ciembroniewicz, *Interpretacje faszyzmu w Polsce (1945–1989)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 18, Wrocław 1995, s. 66 i n.

³ S. Wętkiewicz, *Faszyzm. I. Polityczna doktryna faszyzmu*, [w:] *Encyklopedia...*, t. 3, Warszawa 1937, s. 136–143.

⁴ W. Krzyżanowski, *Faszyzm. II. Gospodarcze oblicze faszyzmu*, [w:] *Encyklopedia...*, t. 2, Warszawa 1937, s. 143–145. W tym kontekście odnotować należy, że Mieczysław Brahmner był autorem hasła: *Mussolini Benito*, [w:] *Encyklopedia...*, t. 3, Warszawa 1938, s. 1006–1007.

ny Trzeciej Rzeszy przedstawił Konstanty Grzybowski w ramach hasła *Niemcy*⁵. Hasło *Hitler Adolf i rozwój hitleryzmu* zostało opracowane przez Kazimierza Smogorzewskiego⁶, *Narodowy socjalizm (doktryna ekonomiczna)* zaś przez Stanisława Swianiewicza⁷.

I. Charakterystyka faszyzmu włoskiego

1. Kult wodza i państwa

S. Wętkiewicz uznał wodza za jedyne i autentyczne źródło doktryny włoskiego faszyzmu. „Doktryny faszyzmu – twierdził – nie należy szukać w niezliczonych monografiach profesorów faszystów z filozofem Janem Gentilem na czele, gdyż wszelkie próby definitywnego powiązania różnych, niekiedy sprzecznych rozporządzeń rządu faszystowskiego i pociągnięcia ich pod całkowicie zwartą i już ostatecznie wykończoną teorię rozbić się muszą o fakt niezaprzeczony, że Mussolini nie dopuszcza myśli o »normalizacji« dokonanego przewrotu i narzuca swym wyznawcom przeświadczenie o trwającej nadal, mającej trwać jeszcze czas zgoła nieokreślony – »rewolucji« (»la rivoluzione permanente«)⁸.

Według S. Wętkiewicza Mussolini to „jedyne źródło” oficjalnej ideologii, którą głosi jako, „mistyczny autorytet” systemu⁹.

Interpretacja statusu wodza dokonana przez S. Wętkiewicza zawiera cechy charyzmatyczno-psychologiczne. Mussolini jest zarówno prorokiem, jak i mistrzem systemu kreującym polityczną rzeczywistość. Według tej interpretacji Mussolini jest głównie aktywnym zaprzeczeniem normalizacji systemu, wbrew tendencjom „profesorów faszystów”. Tak więc aktywizm i kreacjonizm wodza został przeciwstawiony intelektualizmowi. Status wodza ma w tej interpretacji źródło ponadpozytywne i mistyczne. W ten sposób następuje połączenie charyzmatycznej ideologii z socjologią polityczną; autorytet wodza nie wymaga dowodu, lecz czynnej akceptacji wynikającej z wiary.

S. Wętkiewicz uważał, że „łatwiej [...] zestawić negatywne składniki [...] faszystowskiej »wiary«, niż określić wyczerpująco jej treść pozytywną”¹⁰. Ekspozycja negowania i zwalczania przez faszystów: „materializmu, pozytywizmu, determinizmu, scjentyzmu i jednostronnego intelektualizmu” oraz demokracji, liberalizmu, marksizmu, jak również parlamentaryzmu i pacyfizmu. Za

⁵ K. Grzybowski, *Niemcy. C. Ustrój polityczny Trzeciej Rzeszy*, [w:] *Encyklopedia...*, t. 4, Warszawa 1939, z. 1, s. 62–71.

⁶ K. Smogorzewski, *Hitler Adolf i rozwój hitleryzmu*, [w:] *Encyklopedia...*, t. 2, Warszawa 1937, s. 623–628.

⁷ S. Swianiewicz, *Narodowy socjalizm (doktryna ekonomiczna)*, [w:] *Encyklopedia...*, t. 4, Warszawa 1939, s. 14–16.

⁸ S. Wętkiewicz, *op. cit.*, s. 140 (w cytatach zachowano oryginalną pisownię).

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, s. 141.

idee, które faszyci postulowali, uznawał: „pojęcie wszechogarniającego państwa podporządkowującego narodowej racji stanu wszelkie interesy jednostkowe”¹¹, jak również idee „nierówności” i hierarchii oraz wolności traktowanej „jako zharmonizowanie potrzeb jednostki i zbiorowości i [...] zespół obowiązków społecznych”¹² powiązanych z zasadami „autorytetu, ładu i sprawiedliwości” oraz monopolu politycznego partii faszystowskiej¹³.

Doktrynę faszyzmu charakteryzuje, zdaniem S. Wętkiewicza, kult państwa totalnego, „które wchłania w siebie całą energię i wszelkie poczynania obywateli”¹⁴. Dlatego doktryna ta „odrzuca tradycyjne uniezależnienie od siebie władzy wykonawczej, prawodawczej i sądowniczej”¹⁵ oraz powierza władzę dyktatorowi (*il Duce*) sprawującemu urząd szefa rządu. W państwie totalnym obowiązuje: „solidaryzm klas społecznych i idea s p r a w i e d l i w o ś c i społecznej, regulującej stosunki na rynku pracy. D o b r o p a ń s t w a określa granice swobód obywatelskich, nadaje swoiste piętno własności prywatnej i inicjatywie gospodarczej prywatnych przedsiębiorstw, tworzy nowe ramy dla praw i obowiązków prasy”¹⁶.

S. Wętkiewicz interpretując istotę kompetencji i zadań totalnego państwa, przedstawia je jako zaprzeczenie tradycyjnego modelu państwa demoliberalnego i konstytucyjnego. Wskazują na to: przeciwstawienie „dobru państwa” – wolności obywatela; ponadindywidualistyczne pojęcie własności; wprowadzenie do stosunków pracy wątków aksjologicznych podbudowanych nacjonalistycznie oraz monokratyczny system polityczny przeciwstawny doktrynie podziału władz; omnipotencja państwa jako zasada systemu jest z założenia antyindywidualistyczna („wchłonięcie” obywatela przez państwo).

Ustanowiony we Włoszech status dyktatora został oceniony przez S. Wętkiewicza ambiwalentnie jako: „[...] siła, ale także zarodek przyszłych przesileń reżimu, [...] nieograniczone niemal prerogatywy szefa rządu zostały skonstruowane w odniesieniu do twórcy przewrotu ustrojowego we Włoszech i [...] poza nim i bez niego taka pełnia władzy trudna byłaby do pomyślenia. Dlatego to zapewne pozostawił Mussolini, jako gwaranta ładu państwowego, monarchę, grozę zaś kryzysu na wypadek śmierci czy choroby obecnego dyktatora spróbował z góry osłabić przez powołanie do życia Wielkiej Rady Faszystowskiej, wyposażonej w prawo desygnowania następcy”¹⁷.

S. Wętkiewicz traktuje model władzy Mussoliniego jako dyktaturę z jego osobą nierozzerwalnie związaną. Dyktatura ta jest dla S. Wętkiewicza formą stanu wyjątkowego w następstwie przewrotu politycznego, a nie ustabilizowanym

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, s. 142.

systemem władzy. Wskazuje na to eksponowanie przez S. Wętkiewicza z jednej strony roli monarchy, z drugiej zaś zadań partii faszystowskiej, ściślej – Wielkiej Rady Faszystowskiej w kwestii sukcesji władzy. Wskazuje na to także jego przeświadczenie, że nieograniczone kompetencje Mussoliniego jako szefa rządu sprawującego pełnię władzy nie będą do utrzymania w przyszłości przez jego następcę.

2. Narodowy korporacjonizm

Ideologia ekonomiczna faszyzmu włoskiego wywodziła się, według W. Krzyżanowskiego, z koncepcji syndykalistycznych i nacjonalistycznych. Z nich faszyści zbudowali „zwarty i jednolity system”¹⁸. Jednocześnie odrzucali tak komunizm, jak i liberalizm, postulując konieczność regulowania przez państwo całości kształtu życia gospodarczego narodu, zgodnie z jego interesem stosując środki przymusu przy rozwiązywaniu problemów społeczno-ekonomicznych¹⁹.

Ogłoszoną w 1927 r. przez Wielką Radę Faszystowską Kartę Pracy (*Carta del Lavoro*) W. Krzyżanowski określał „zbiorem zasad przebudowy życia społecznego i gospodarczego”²⁰ usytuowanych normatywnie „ponad konstytucją”, analogicznie jak „Deklaracja praw człowieka i obywatela” z 1789 r. W tym zbiorze zasad podkreślał ideę „sprawiedliwości w rozdziale dóbr” oraz „dyscypliny i spokoju w harmonijnym procesie wytwórczości”²¹.

Budowany we Włoszech ustrój korporacyjny nazwał W. Krzyżanowski „państwem wytwórców” zorganizowanych w korporacjach. W państwie korporacyjnym „zgodnie przy jednym stole zasiadają przedstawiciele robotników i pracodawców” w celu osiągnięcia „wszechstronnego i harmonijnego rozwoju sił wytwórczych narodu”²². W myśl korporacyjnej ideologii „społeczeństwo nie jest zbiorowiskiem luźnych jednostek” kierowanych „ciasno pojętym interesem”, lecz „organizmem gospodarczym, w którym każda grupa wytwórcza ma określone zadanie i miejsce”²³. W tej ideologii „interes ogólny” został przez faszystów uznany „za odrębny i usytuowany ponad interesem grupy i jednostki”²⁴. Za ograniczenie praw jednostki i jej wolności uznał W. Krzyżanowski faszystowską koncepcję prywatnej własności traktującą ją jako „funkcję społeczną”, z której wynikają „w równej mierze prawa, jak i obowiązki”²⁵.

Podstawowe obowiązki właściciela to: „urzeczywistnienie celów postawionych przez państwo narodowe” i „ponoszenie w pewnej mierze odpowiedzialno-

¹⁸ W. Krzyżanowski, *op. cit.*, s. 143.

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ *Ibidem.*

²¹ *Ibidem.*

²² *Ibidem.*

²³ *Ibidem.*

²⁴ *Ibidem.*

²⁵ *Ibidem.*

ści za kierunek i wielkość produkcji, za los i stałość zatrudnienia swych pracowników”²⁶.

Sancją za prowadzenie „złej gospodarki” jest możliwość pozbawienia właściciela „kierownictwa warsztatu pracy”²⁷, nagrodą zaś „za kierownictwo produkcją” jest „prawo do godziwego zysku i do przekazania majątku swej rodzinie”²⁸. Ekonomię korporacyjną określił Krzyżanowski jako „gospodarkę zorganizowanych grup zawodowych, które pod nadzorem i przy pomocy państwa ustalają kierunek produkcji, wielkość handlu z zagranicą, a nawet w szeregu wypadków hurtowe ceny towarów i wysokość płac robotniczych”²⁹.

Funkcjonariusze państwa i partii faszystowskiej zostali nazwani przez W. Krzyżanowskiego „obrońcami interesów słabszych konsumentów” w ramach „gospodarki planowej”³⁰.

Faszystowską ideologię uznał W. Krzyżanowski za jednoznacznie antyetyczną, opowiadającą się przeciw upaństwowieniu zakładów pracy, doceniając znaczenie i rolę prywatnej przedsiębiorczości³¹. W oparciu o wzory „średnio-wiecznych cechów” lub tradycje „merkantylizmu” – faszyści realizują, zdaniem W. Krzyżanowskiego, „nowy, korporatywny system polityki gospodarczej” wykorzystujący idee nacjonalistyczne i społecznie radykalne³².

Z dokonanej przez niego analizy systemu korporacyjnego wyłania się model społeczno-ekonomiczny Włoch faszystowskich nieoliberalny i nieetatystyczny, w którym państwo odgrywa aktywną rolę poprzez zastosowanie metod planowania gospodarczego i ustanawianie pokoju społecznego pomiędzy pracodawcami i pracownikami. W modelu tym wyeksponował on znaczenie pojmowania społeczeństwa jako organizmu, w którym wszystkie jego podmioty pełnią określone funkcje: właściciela, zarządzającego, robotnika, pracownika. Konsekwencją tego funkcjonalizmu jest limitowanie prawa własności prywatnej, w którym autorytet polityczny – państwo i partia spełnia rolę arbitra, co W. Krzyżanowski obserwuje ze zrozumiałym zainteresowaniem. Z jego analizy i ocen wynika zaklasyfikowanie faszystowskiego korporacjonizmu jako nowego systemu polityki gospodarczej. Natomiast odmawia mu rangi nowej teorii ekonomicznej³³.

3. Autarkia

Cel polityki gospodarczej faszyzmu określił W. Krzyżanowski jako: uniezależnienie gospodarcze i finansowe Włoch od zagranicy oraz likwidację bezrobo-

²⁶ *Ibidem*, s. 144.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

cia i zapewnienie „znośnego bytu”³⁴ pracującym, metodami zaś osiągania tych celów było: „Nawadnianie suchych obszarów, osuszanie, przeprowadzanie elektryfikacji wsi, utrzymywanie przy pomocy ceł wysokich cen artykułów rolniczych i hodowlanych, organizowanie zbytu i uruchamianie tanich kapitałów dla rolnictwa”³⁵, a także podejmowanie „akcji zwiększania wydajności zbiorów” oraz organizowanie „wielkich robót publicznych”³⁶.

W. Krzyżanowski eksponował także w polityce gospodarczej faszystów „dbanie o niskie ceny artykułów pierwszej potrzeby” oraz „przebudowę i poddanie pod silną kontrolę państwa, całego systemu bankowego”, w kierunku „instytucji prawno-publicznych” przy równoczesnym ograniczeniu bankowości prywatnej. W tym upatrywał „proces postępującej etatyzacji”³⁷.

W. Krzyżanowski w odróżnieniu od S. Wętkiewicza dostrzega w polityce gospodarczej faszystów elementy narastającej etatyzacji. Choć dotyczy ona jedynie sektora bankowości, to jednak następstwa etatyzacji bankowości są odczuwalne przez cały system finansowo-gospodarczy państwa, czego jednak W. Krzyżanowski nie analizuje. Zwraca natomiast uwagę na dążenie faszystów do zapewnienia samowystarczalności gospodarczej Włoch i przyspieszenia ich rozwoju ekonomiczno-społecznego, co skłonny jest traktować – choć tego *expressis verbis* nie wyraża – w kategoriach modernizacyjnych.

II. Charakterystyka hitleryzmu, narodowego socjalizmu

1. Wódz i kanclerz

Hitler został scharakteryzowany przez K. Smogorzewskiego jako „wróg parlamentaryzmu i kolegialnej odpowiedzialności”³⁸. W kierownictwie NSDAP dokonał 29 lipca 1921 r. „małego zamachu stanu”, likwidując głosowanie. Stał się wodzem partii (*der Führer*), jej zarząd zaś jedynie ciałem doradczym, natomiast członkowie partii stanowili odtąd jego „drużynę” (*Gefolgschaft*). Wprowadził do NSDAP nową symbolikę „czarną swastykę na czerwonym polu w białym otoku”³⁹. Ze swastyką – germańskim symbolem słońca, będącym „herbem jednego z przeorów” zapoznał się w ósmym roku życia, rozpoczynając edukację w klasztornej szkole benedyktynów w Lambach⁴⁰.

K. Smogorzewski uznał Wiedeń za miejsce edukacji politycznej Hitlera. Tam nauczył się wrogości do marksizmu i Żydów na wiecach narodowo-socjalistyczne-

³⁴ *Ibidem*, s. 145.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ K. Smogorzewski, *op. cit.*, s. 624.

³⁹ *Ibidem*, s. 625.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 623.

go niemieckiego ruchu robotniczego. W Niemczech zapleczem socjalnym hitleryzmu stała się, zdaniem K. Smogorzewskiego, głównie „nacjonalistyczna i antysemitcka młodzież uniwersytecka”, dalej „przedstawiciele wolnych zawodów wykolejeni przez wojnę, jak również „patriotyczni rzemieślnicy oraz zabijaki z różnych »Freikorps«”⁴¹.

Interpretacja K. Smogorzewskiego składu socjalnego zwolenników Hitlera ukazuje wewnętrzną tego składu niejednorodność. Dominują oceny pejoratywne tych zwolenników, to ludzie: „wykolejeni”, „zabijaki” oraz „antysemitcka młodzież”. Tylko wobec rzemieślników – zwolenników Hitlera – zastosował K. Smogorzewski ocenę pozytywną – „partiotyczni”.

Plastycznie przedstawił K. Smogorzewski cechy charakteru i mentalności Hitlera: „[...] – to gorący ideolog, a również zimny kalkulator obdarzony ogromnym rozsądkiem. Nie uznaje żadnych teorii konstytucyjnych, ani doktryn ekonomicznych, jeżeli ich stosowanie jest sprzeczne z interesami narodu niemieckiego. Służba narodowi jest jego jedynym prawem, jedyną namiętnością. Jego opinia o wartości natury ludzkiej wogóle, a w szczególności o intelektualnej i moralnej wartości swych współziomków nie jest zbyt dodatnia – co potęguje jego absolutne przekonanie, że bez totalnego ustroju Niemcy trwałyby w niemocy i rozbiciu. [...] nigdy nie jest sam, ale prowadzi właściwie żywot samotniczy. Zawsze jest otoczony przez oddanych mu całą duszą wykonawców i wiernych strażników, ale trudnooby wskazać, kto jest (w prawdziwym tego słowa znaczeniu) jego przyjacielem. Jego znajomość ludzi jest wielka. Umie się nimi posługiwać, umie też odpłacać wiernością za wierność, ale w razie złamania przysięgi [...] – umie być bezwzględny”⁴².

Sylwetka psychologiczna Hitlera w ocenie K. Smogorzewskiego jest niejednorodna, generalnie jednak krytyczna, chociaż wyrażona bardziej pośrednio, przez eksponowanie jego cech umysłu i woli: Hitler „nie uznaje żadnych teorii konstytucyjnych” i „umie być bezwzględny”.

Ten sposób prezentowania opinii o Hitlerze był niewątpliwie usprawiedliwiony sytuacją geopolityczną. Trudno o głowie mocarstwa sąsiadującego z Polską pisać bez immanentnej autocenzury.

2. Dyktatura

W *Ustroju politycznym Trzeciej Rzeszy* K. Grzybowski scharakteryzował podstawowe zasady tego ustroju, zaliczając do nich: 1) „Rasistowsko podbudowany nacjonalizm” przeciwstawny „egalitarnemu demokratyzmowi”, 2) zasadę wodzostwa przeciwstawną podziałowi władz, 3) „supremację woli” wodza przeciwstawną formalnemu legalizmowi, 4) monopol jednej partii przeciwstawny wielopartyjnemu parlamentaryzmowi oraz 5) zasadę jednolitości Rzeszy przeciw-

⁴¹ *Ibidem*, s. 628.

⁴² *Ibidem*, s. 624.

stawną federacyjnej strukturze. Za naczelną wśród tych zasad, logicznie z nich wynikającą uznał „rasistowsko podbudowany nacjonalizm”, za naczelną funkcjonalnie – zasadę wodzostwa⁴³.

Ustrój Niemiec hitlerowskich, wyjaśniał, nie ma nowej ustawy konstytucyjnej, konstytucji w znaczeniu formalnym, szereg zaś zasad ustrojowych Trzeciej Rzeszy opiera się bardziej na praktyce niż na prawie pisanym; jest raczej „syntezą teoretyczną faktycznych stosunków niż skodyfikowanymi normami prawnymi”⁴⁴.

Charakter prawny tego ustroju określał jako dyktaturę oddającą „pełnię władzy w ręce jednego człowieka, nieskrepowanego ani wiarą w istnienie pewnych praw naturalnych, ani prawem pozytywnym”. Jednakże Niemcy „nie ujmują tego ustroju jako dyktatury, lecz określają go jako wznowienie starogermańskiego stosunku wodza do jego drużyny (*Führer und Gefolgschaft*)”, mającego pełnię władzy nad tą drużyną, która obdarza go pełnym zaufaniem. Stosunek wodza do jego drużyny ujmują Niemcy raczej „socjologiczno-psychicznie, niż prawnie”⁴⁵.

U źródeł tego specyficznego stosunku znajdowała się – zdaniem Grzybowskiego – „nieznana pierwotnemu programowi partii zasada wodzostwa”, która „występuje już wyraźnie w *Mein Kampf* (1924)”. Hitler odrzuca „zasadę więszości, wskutek której wódz zostaje zdegradowany do roli wykonawcy woli i poglądów innych ludzi”. Ruch hitlerowski „wyznaje zasadę bezwzględnego autorytetu swego wodza”, rządzącego w sposób skrajnie antydemokratyczny, co oddaje istotę hitlerowskiego plebiscytu: „skutkiem niekorzystnego wyniku plebiscytu nie jest ani ustąpienie rządu, ani zaniechanie zamierzonego działania. Plebiscyt jest jedynie sprawdzianem dla rządzącego, czy nie stracił on kontaktu z masami”. Naród musi być aktywny politycznie, ale „w formie aklamacji, nie w formie decyzji czy współdecyzji o rządach Rzeszy”⁴⁶.

„Hitlerizm – wyjaśniał K. Grzybowski – nie ujmuje narodu tak jak doktryny demokratyczne, a więc jako sumę równych i równo uprawnionych jednostek”. Natomiast naród występuje jako podmiot polityczny „podzielony na obywateli oraz przynależnych do państwa”, spośród obywateli zaś jest „wyodrębniona faktycznie i prawnie specjalnie uprawniona grupa” – członkowie partii – stopniowo wbudowana w ustrój państwowy, będąca, według Hitlera, „po wieczne czasy miejscem politycznego doboru przywódców ludu niemieckiego” w myśl zasady: „Wszyscy przyzwoici Niemcy są narodowymi socjalistami, tylko najlepsi narodowi socjaliści są członkami partii”⁴⁷.

Hitlerowskie pojęcie narodu wyrażone w programie partii: „Staatsbürger ist, wer Volksgenosse ist. Volksgenosse kann nur sein, wer deutschen Blutes ist ohne

⁴³ K. Grzybowski, *op. cit.*, s. 64.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 63.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 65.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 70.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 66.

Rücksichtnahme auf die Konfession. Kein Jude kann daher Volksgenosse sein” (punkt 4 programu), było wynikiem zastosowania, zdaniem K. Grzybowskiego, kryterium pozytywnego – „krwi niemieckiej” oraz kryterium negatywnego – „krwi żydowskiej”⁴⁸.

Zdaniem K. Grzybowskiego ustawodawstwo hitlerowskie nie wprowadzało pozytywnego kryterium rasowego do pojęcia obywatelstwa Rzeszy. Obywatelem wedle ustawy z 15 września 1935 r. jest nie tylko Niemiec krwi nordyckiej. Kryterium przyznania prawa obywatelstwa jest „krew niemiecka lub rodzajowo pokrewna”, lecz również „zasługa osobista” i „List obywatelski” (*Reichsbürgerbrief*), który otrzymywali obywatele krwi niemieckiej lub pokrewnej, gdyż „zachowaniem swem dowiedli, że są gotowi i są zdolni do tego, by służyć wiernie niemieckiemu narodowi i państwu”⁴⁹.

Ustawodawstwo to oznaczało dla K. Grzybowskiego „wykluczenie z wspólnoty narodowej pewnej obcej grupy i zastosowania kryterium określanego jako »rasowe« od negatywnej strony”⁵⁰.

Przyznanie obywatelstwa nie zależało więc od cech wyłącznie rasowych, natomiast selekcja elity – z punktu widzenia rasowego – była zadaniem partii.

Wprowadzenie zasady „zasługi osobistej” przy przyznawaniu obywatelstwa interpretował K. Grzybowski jako chęć „utworzenia większej homogeniczności w obrębie grupy obywateli państwa i podkreślenia moralnego waloru prawa obywatelstwa, oraz jako dalsze wzmocnienie pozycji wodza przez szeroki zakres swobodnego uznania władzy przy przyznawaniu prawa obywatelstwa...”⁵¹.

Organizacje stosunków pracy w narodowosocjalistycznej Trzeciej Rzeszy przedstawiał K. Grzybowski jako zerwanie (w przeciwstawieniu do faszyzmu) z podziałem na pracodawcę bądź reprezentacje pracodawców i reprezentacje pracobiorców. Model hitlerowski tych stosunków to: „kierownik zakładu pracy” i jego drużyna, jak również obok wodza przedsiębiorstwa działająca „rada zaufania” tego przedsiębiorstwa, złożona z delegatów pracowników oraz „państwo nadzorujące” zakład pracy przez powiernika pracy (*Treuhänder der Arbeit*) i socjalne sądy honorowe, którego kompetencje idą tak daleko, że może ono (przez sąd socjalny) usunąć zarówno wodza przedsiębiorstwa (a więc pozbawić właściciela prawa kierowania własnym zakładem pracy), jak i usunąć pracownika. Na identycznej zasadzie (likwidacji przeciwstawienia pracownika i pracodawcy) zbudowano – podkreślał Grzybowski – Niemiecki Front Pracy (*Die deutsche Arbeitsfront*), organizację, która zastąpiła związki zawodowe⁵².

K. Grzybowski ukazywał rzeczywistą rolę stanów w systemie społeczno-politycznym i zawodowym Trzeciej Rzeczy – stany „to tylko przedmiot, a nie podmiot władzy państwowej [...], organ wykonawczy państwa”. W tym upatrywał

⁴⁸ *Ibidem*, s. 67.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 69.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, s. 70, 71.

wyraźną różnicę hitlerowskiej koncepcji stanowości od koncepcji austriackiej i faszystowskiej (włoskiej), gdzie stany są współdziałające w powstaniu organów politycznych⁵³.

3. Stany i produkcja

Narodowosocjalistyczne idee i koncepcje gospodarcze zostały zdaniem S. Swianiewicza, w pełni podporządkowane generalnym założeniom ideologicznym i wyprowadzone z nich w formie wniosków i konsekwencji:

„Według narodowo-socjalistycznego poglądu na świat, dziedzina ekonomiki nie jest dziedziną celów, lecz jedynie dziedziną środków materialnych, niezbędnych dla realizacji celów zagospodarczych. Celem najwyższym jest naród, jego potęga, siła liczebna, dobrobyt oraz rozwój duchowy. Kwestje gospodarcze należy rozstrzygać pod kątem widzenia tych celów naczelnych”⁵⁴.

Koncepcję wykorzystania wszystkich sił wytwórczych narodu niemieckiego uznał S. Swianiewicz za „ideę naczelną narodowo-socjalistycznej doktryny gospodarczej”, w której dostrzegał „wyraźny wpływ” Fryderyka Lista⁵⁵.

Realizacja hasła prawa do pracy w ramach polityki gospodarczej państwa zapewniającej każdemu obywatelowi wykorzystanie jego sił i kwalifikacji została przez S. Swianiewicza określona jako następstwo narodowosocjalistycznego interwencjonizmu państwa w określonej sytuacji gospodarczej: „gdy przy pewnym »słusznym« poziomie płać popyt na pracę ze strony prywatnych przedsiębiorców staje się niższy niż podaż rąk roboczych”⁵⁶.

S. Swianiewicz wskazywał także na idee narodowosocjalistycznych ekonomistów, głównie H. Hunkego, powszechnego prawa do pracy przez zagospodarowanie „wszystkich sił roboczych” i ustanowienie systemu „gospodarki bezkonunkturalnej” oraz pozbawienie „prywatno-kapitalistycznych ośrodków dyspozycyjnych” prawa decydowania o zatrudnianiu robotników. Realizacja tych idei oznacza dla hitlerowców koniec „epoki cykli koniunkturalnych”⁵⁷.

Koncepcję „Leistung”, czyli funkcji jednostki i grupy w społeczeństwie uznał S. Swianiewicz za podstawową kategorię narodowosocjalistycznej myśli ekonomicznej, w której „pojęcia subiektywnej użyteczności oraz wartości użytkowej [...] nie grają większej roli”⁵⁸. Związana z nią hitlerowska idea „Leistungswettbewerb”, a więc pełnej realizacji funkcji gospodarczych odróżniała – zdaniem S. Swianiewicza – myśl narodowosocjalistyczną od indywidualistycznej ekonomii⁵⁹.

Koncepcję „Leistung” określił S. Swianiewicz jako ściśle związaną z ideologią społeczną narodowego socjalizmu, zwalczającą marksizm i pozostającą pod

⁵³ *Ibidem*, s. 70.

⁵⁴ S. Swianiewicz, *op. cit.*, s. 14.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 15.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

wpływu O. Spanna: „Według myślicieli narodowo-sojalistycznych – twierdził w pojęciu klasy uwytadnia się nastawienie na myślenie w kategoriach zjawisk bardziej zbliżonych do zagadnień konsumpcji niż produkcji; w pojęciu zaś stanu przedewszystkiem nastawienie na myślenie w kategoriach tych usług, które dany człowiek lub dana grupa ludzi oddaje całości społecznej. Wiąż stanowa bowiem powstaje przedewszystkiem na tle pełnienia wspólnych funkcji w ramach całości społecznej. Funkcje te, nie zaś walka o podział produktu społecznego, decydują o uświęceniu organizacji stanowej”⁶⁰.

Uznanie narodu za „pewną całość wyższego rzędu” S. Swianiewicz nazywał punktem wyjścia narodowosocjalistycznej myśli ekonomicznej, wrogiej hasłom liberalizmu gospodarczego⁶¹. Według hitlerowców w życiu gospodarczym musi obowiązywać zasada „Gemeinnutz geht vor Eigennutz”, co oznacza, że: „Prywatne dążenie do zysku jest dopuszczalne, jednak winno być podporządkowane określonym przez odpowiednie autorytety celom ogólnonarodowym”, „dążenie [...] do indywidualnych korzyści winno być podporządkowane dążeniu do korzyści ogólnej”⁶².

Gospodarka w myśli narodowosocjalistycznej została określona przez S. Swianiewicza jako obligatoryjny obszar: „aktywności nie państwa, lecz prywatnych przedsiębiorców oraz organizacji stanowych, [...] w ramach dążeń do realizowania wielkich celów ogólnonarodowych” osiągniętych przez państwową reglamentację prywatnej działalności gospodarczej w ramach koncepcji zorganizowanego i regulowanego rynku („Marktordnung” i „Marktregulierung”)⁶³.

Narodowosocjalistyczną koncepcję własności prywatnej S. Swianiewicz uznał za oddaloną „od pojęć wytworzonych pod wpływem prawa rzymskiego” i zbliżoną „do średniowiecznej doktryny kościelnej”, gdyż własność prywatną, nie traktuje jako „absolutne władztwo człowieka nad rzeczą”⁶⁴. W pojęciu własności zawarte są bowiem „nie tylko prawa, lecz i obowiązki właściciela”, określające jego funkcję w społeczności i wspólnocie narodowej⁶⁵. Według tej koncepcji: „Jeżeli właściciel nie spełnia tej funkcji lub spełnia ją źle, może być w imię zasady dobra ogólnego pozbawiony swojej własności”⁶⁶. Dla hitlerowców bowiem: „Właściciel nie jest absolutnym panem, lecz tylko lennikiem narodu”⁶⁷.

S. Swianiewicz w swej interpretacji narodowosocjalistycznej idei i koncepcji społeczno-gospodarczych eksponował głównie wątki o charakterze antyliberalnym, a więc koncepcję „funkcji społecznej” i związanej z nią idei społeczeństwa stanowego oraz priorytetu interesu „wspólnoty narodowej” w życiu gospo-

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 16.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*.

darczym i wiążącej się z nią idei „uporządkowania rynku”. Oryginalne u S. Swianiewicza jest doszukiwanie się analogii hitlerowskich idei do średniowiecznej doktryny kościelnej w zakresie koncepcji własności prywatnej.

S. Swianiewicz nie rozwijał jednak tego wątku, pozostawiając problem analogii otwarty.

W tym kontekście stwierdzić należy, że organiczna koncepcja struktury społecznej, w swej istocie konserwatywna, w średniowieczu oparta na doktrynie św. Tomasza, ściśle wiązała politykę i etykę z koncepcjami społeczno-gospodarczymi, stanowiąc nierozzerwalną w sensie merytorycznym całość⁶⁸.

Tak więc koncepcja państwa i prawa u św. Tomasza jest konsekwencją jego światopoglądu filozoficznego i religijnego. W szczególności pogląd św. Tomasza na istotę prawa własności jest następstwem całokształtu jego doktryny. Także hitleryzm nie da się rozpatrywać bez analizy całokształtu jego założeń światopoglądowych, głównie zaś bez rasistowskiego nacjonalizmu, oraz z koncepcji totalnego państwa kierowanego przez wodza jako szefa państwa i partii⁶⁹.

Ograniczenie prawa własności prywatnej ma swoje odmienne źródło w nauce społecznej Kościoła, zasadniczo różne od źródeł narodowo-socjalistycznej ideologii.

* * *

Problematyka faszyzmu w *Encyklopedii* została zaprezentowana przez autorów przedmiotowych haseł w formie oryginalnych jego interpretacji o określonych cechach i charakterze.

Generalnie rzecz ujmując, faszyzm jako zjawisko polityczne i przedmiot naukowych analiz nie jest potraktowany przez nich jako jednorodna typologiczna całość. Pojęcie faszyzmu zostało zarezerwowane dla Włoch, dla faszyzmu włoskiego. Natomiast pojęcie hitleryzmu i narodowego socjalizmu odnosiło się do Niemiec. Brak syntetyzującego pojęcia faszyzmu był prawdopodobnie następstwem ostrożności metodologicznej autorów zaprezentowanych haseł w *Encyklopedii*.

Faszyzm nie został przedstawiony także w powiązaniu z bolszewizmem jako ustrojowa alternatywa wobec systemów demoliberalnych opartych na zasadach konstytucyjnego państwa prawnego; bolszewizm został w *Encyklopedii* potraktowany jako zjawisko charakterystyczne dla Rosji⁷⁰.

W szczególności należy pokreślić, że interpretacja istoty i zadań państwa totalnego dokonana przez S. Wętkiewicza wskazuje na traktowanie przez niego terminu – państwo totalne – jako pojęcia teoretycznego będącego zaprzeczeniem pojęcia konstytucyjnego państwa prawnego. Z refleksji S. Wętkiewicza wynika obraz dyktatury faszystowskiej jako formy „stanu wyjątkowego”, a nie ustabili-

⁶⁸ Por. K. Grzybowski, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, wyd. 2, Warszawa 1968, s. 220–229.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ L. Kulczycki, *Bolszewizm*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 488–503.

zowanego systemu państwa i władzy. W analizie W. Krzyżanowskiego systemu korporacyjnego charakterystyczne jest eksponowanie idei organicznych i funkcjonalnych limitujących prawo własności prywatnej oraz zaklasyfikowanie faszystowskiego korporacjonizmu jako nowego systemu polityki gospodarczej zmierzającej do samowystarczalności gospodarczej Włoch.

W analizie K. Smogorzewskiego narodowego socjalizmu zwraca uwagę eksponowanie cech Hitlera jako wroga demokracji, ustanawiającego najpierw w partii, później zaś w państwie totalnym dyktatury wodza i posługującego się ideologią antymarksistowską i antysemitką. K. Grzybowski przedstawiał ustrój Trzeciej Rzeszy jako dyktaturę, podkreślając bardziej socjologiczny i psychologiczny niżeli prawny jej charakter, co wynikało ze stosunku wodza do jego drużyny. W hitlerowskim pojęciu narodu eksponował K. Grzybowski kryteria antydemokratyczne i rasistowskie, głównie antysemityczne, oraz zadania partii w selekcji elity władzy. Rolę stanów w systemie społeczno-zawodowym Trzeciej Rzeszy, różną, zdaniem K. Grzybowskiego, od modelu austriackiego i włoskiego, określał jako jedynie przedmiot władzy państwowej, organ wykonawczy państwa. Natomiast w interpretacji S. Swianiewicza narodowosocjalistycznej doktryny ekonomicznej, zwraca uwagę eksponowanie przez niego polityki wykorzystania wszystkich sił twórczych narodu oraz koncepcji „Leistung”, czyli funkcji jednostki i grupy w społeczeństwie opartej na zasadzie „Gemeinnutz geht vor Eigennutz”.

ZUR PROBLEMATIK DES FASCHISMUS IN DER POLNISCHEN
ENZYKLOPÄDIE DER POLITISCHEN WISSENSCHAFTEN

Zusammenfassung

In den Studien zum Faschismus spielte die Enzyklopädie eine bedeutende Rolle. Sie fasste einerseits die polnischen Errungenschaften auf diesem Gebiet, andererseits schuf sie solide Grundlagen für die Faschismus-Forschung nach 1945.

Das Problem des Faschismus, präsentiert durch Stanisław Wętkiewicz im Stichwort „Politische Doktrin des Faschismus” sowie durch Witold Krzyżanowski in „Das wirtschaftliche Antlitz des Faschismus” umfasste nur den italienischen Faschismus. Die „politische Verfassung des Dritten Reiches” stellte Konstanty Grzybowski im Rahmen des Stichwortes „Deutschland” dar. Das Stichwort „Hitler Adolf und die Entwicklung des Hitlerismus” wurde durch Kazimierz Smogorzewski bearbeitet, „Der Nationalsozialismus (ökonomische Doktrin)” durch Stanisław Swianiewicz

Im Stichwort von St. Wętkiewicz entsteht das Bild der faschistischen Diktatur als einer Form des „Ausnahmestandes”, keineswegs eines stabilisierten Staates. In der Analyse von W. Krzyżanowski werden organische und funktionale Ideen präsentiert, die in dem korporationistischen System Eigentumsrechte garantieren sowie nach der wirtschaftlichen Autarkie Italiens streben. In der durch Smogorzewski durchgeführten Analyse des Nationalsozialismus werden die demokratiefeindlichen Elemente bei Hitler hervorgehoben, der auf antimarxistischen und antisemitischen Grundlagen zuerst in der Partei, dann im totalen Staat das Führerprinzip durchsetzte. K. Grzybowski stellte die Verfassung des Dritten Reiches als Diktatur dar, indem er sich auf soziologischen und psychologischen Aspekten des Führer-Gefolgschafts-Prinzips konzentrierte.

Grzybowski setzte sich mit den rassistischen und antidemokratischen Elementen des national-sozialistischen Volksbegriffes sowie mit den Aufgaben der Partei bei der „Auslese“ der Machteliten auseinander. In der Interpretation der ökonomischen Aspekte der NS-Doktrin von Swianiewicz wurde das „Leistungs“-Prinzip betont sowie das Ausnutzen aller schöpferischen Volkskräfte, um die Prämisse „Gemeinnutz vor Eigennutz“ zu verwirklichen.